

Monumenten

Studenten van restauratieopleiding verkennen Zeeland

In april was de SCEZ gastheer voor een groep bouwkundestudenten van de MTO-restauratieopleiding in Den Bosch. Deze mbo-opleiding, die studenten opleidt tot restauratiemedewerker, staat landelijk hoog aangeschreven vanwege de koppeling die gemaakt wordt tussen theorie en praktijk. De gespecialiseerde opleiding trekt dan ook studenten uit heel Nederland.

Bouwkundestudenten van de MTO in Den Bosch krijgen van een monumentenwachter van de SCEZ uitleg over de kapconstructies van de Geerteskerk in Kloetinge (foto's Klaas Boeder).

Voor de meeste studenten vormde de reisafstand naar Zeeland echter geen belemmering voor deelname aan de tweedaagse voorjaarsexcursie op Zuid-Beveland en Walcheren. Het thema van het bezoek was het plaatsen van de te bezoeken monumenten binnen hun culturele en historische context. Aan de hand van deze kapstok kwamen tijdens de excursie zowel bouwkunst als bouwkunde aan bod.

Op de eerste dag werd na ontvangst in de kerk van Kruiningen een bezoek gebracht aan de Yerseke Moer. Dit voormalige schorrencomplex geeft een beeld van de periode waarin de bedijking een aanvang nam, ongeveer duizend jaar geleden. Het natuurlijke landschap van brede kreekruigen bood hier volop mogelijkheden voor ontginning en bedijking. Tijdens de autorit bleek de historische landschapsstructuur nog duidelijk zichtbaar.

Vanuit de Yerseke Moer werd de tocht vervolgd richting Kloetinge, een van de oudste dorpen van Zuid-Beveland. Na een bezoek aan het negentiende-eeuwse koetshuis met Philibertsant van de rentmeestersfamilie Lenshoek, werden de studenten in de Geerteskerk geïnformeerd over de recent gerestaureerde kapconstructies. Vooral de inspectie in de kap werd als leerzaam ervaren. Via de herenbank van de ambachtsvrouw van Kloetinge wandelde de excursiegroep naar het negentiende-eeuwse jachthuis van deze zelfde dame. 's Middags werden de studenten rondgeleid op boerderij Kwistenburg aan de Zwaakse Weel in Kwadendamme.

Recent gerestaureerde koorsluiting van de Geerteskerk.

Van dit zeventiende-eeuwse rijksmonument is vooral de gepotdekselde schuur met dubbel ankerbalkgebint bezienswaardig. Het dagprogramma werd afgesloten met een bezoek aan de kerk van Nisse, die momenteel in de steigers staat; een uitgelezen mogelijkheid om de restauratiewerkzaamheden van dichtbij te bekijken.

De koepelvormige kapconstructie van de Oostkerk in Middelburg stond de tweede dag op het programma. Met dit bezoek werden de middeleeuwen verlaten en werd de Gouden Eeuw betreden, tree voor tree tot boven aan de omloop. Deze omloop bood de excursiedeelnemers een prachtig uitzicht op de onlangs gerestaureerde lantaarn, bovenop de koepel. Een bezoek aan de Seismolen, onder begeleiding van de molenaar en tevens monumentenwachter, sloot het excursieprogramma af. Met de tweedaagse excursie hoopt de SCEZ te hebben bijgedragen aan een stukje kennisverbreding. In ieder geval toonden de studenten groot enthousiasme, een belangrijk ingrediënt voor een goede restauratiemedewerker in opleiding.

De Mariakerk in Nisse in de steigers.

Cisterciënzer baksteengotiek in Kloosterzande

Van de Cisterciënzer architectuur zijn in Zeeland weinig sporen bewaard gebleven. Het meest markante voorbeeld vormt de Hof te Zandekerk in Kloosterzande.

De koorgevel van de Hof te Zandekerk straalt een stoere, gedrongen soberheid uit.

De Hof te Zandekerk, de vroegere kapel van de uithof te Zande, werd in het midden van de dertiende eeuw gebouwd in opdracht van abdijs Ten Duinen bij het Vlaamse Koksijde. Een halve eeuw eerder waren monniken van deze Cisterciënzer abdijs in het Hulsterambacht neergestreken, nadat zij in 1196 het recht op ontwikkeling van de gronden tussen Ossenisse en Hontenisse hadden verworven. Met behulp van lekenbroeders gingen de Cisterciënzers over tot exploitatie van het gebied rond het huidige Kloosterzande. Vanuit de gestichte uithof werden gronden door bedijking aan de zee onttrokken en vervolgens in vruchtbare landbouwgronden omgezet. Deze inspanningen bleken succesvol, want rond 1250 werd de houten voorganger van de kapel van Hof te Zande vervangen door een bakstenen exemplaar.

Hoewel de voormalige kapel na de verwoesting van 1579 in de periode 1609-1614 grotendeels is herbouwd, is de Cisterciënzer bouwstijl nog goed van het gebouw af te lezen. Vooral het koor van de kerk bevat stijlkenmerken die karakteristiek zijn voor de door de Cisterciënzers toegepaste romano-gotiek: de rechte koorsluiting, de rondboogvensters met kraalprofielen en de geprofileerde lijsten om de vensterbogen. Ook valt het gesloten karakter van de koorgevel op, die een stoere, gedrongen soberheid uitstraalt. De Cisterciënzers pasten de romano-gotiek overigens niet alleen toe op hun godshuizen. Ook de grote, driebeukige abdijschuren werden in deze bouwstijl opgetrokken. Een mooi voorbeeld hiervan staat in het Vlaamse Lissewege, waar de Cisterciënzers van

de abdijs van Ter Doest rond 1280 een tiendschuur met een afmeting van 55 bij 22 meter bouwden. Maar ook in andere plaatsen in de Vlaamse kuststrook staan nog imposante abdijschuren uit deze periode. In Zeeland zijn daarentegen geen exemplaren bewaard gebleven. De Hof te Zandekerk is dan ook een van de weinige voorbeelden van de rond 1300 vanuit Vlaanderen verspreide romano-gotiek in Zeeland.

De Hof te Zandekerk kan eveneens worden gezien als een vroege vertegenwoordiger van de baksteengotiek. Daarvan getuigen onder andere de spitsboogvensters. Dankzij het toepassen van baksteen kon de (Gotische) hoogte in gebouwd worden. Rekening houdend met verzakkingen in het opgaande werk werd in Zeeland het (ton)gewelf nog wel in hout uitgevoerd. Hierdoor kon er een 'hogere hemel' gecreëerd worden dan wat een bakstenen kruisgewelf toeliet.

Het waren overigens de kloosterorden die de baksteenkunst in Zeeland introduceerden. Op de jonge zoeklei vonden de monniken geen materiaal waarmee zij hun kloosters konden optrekken, daarbij was de aanvoer van natuursteen van elders kostbaar. Daarentegen was klei als bouw materiaal in Zeeland voldoende voorhanden. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw gingen de kloosterorden dan ook over tot het bakken van de zogenaamde kloostermoppen. Deze bakstenen hadden een lengte van meer dan 30 centimeter en waren 8 centimeter dik. Ter plaatse werden mallen gemaakt om deze moppen en ook de profielstenen te vervaardigen. Vervolgens werden deze 'kleiblokken' gedroogd, gestapeld en gebakken. Tot slot werden de stenen gesorteerd naar hardheid en zuiverheid van maten, om vervolgens te worden toegepast.

Anno 2010 vinden we deze kloostermoppen ook nog terug in de kloostermuur van het voormalige Hof te Zande. Het is onbekend in welke mate deze muur origineel is. De toepassing van zeventiende-eeuwse ijsselsteentjes duidt er op dat in ieder geval een aanzienlijk deel van na de middeleeuwen dateert. Desondanks is deze muur voor Nederland als uniek te bestempelen. Het is dan ook jammer dat bij een storm in mei 2009 een groot gat in de muur is geslagen. Na een melding hierover bij het Meldpunt Erfgoed Zeeland heeft de SCEZ aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gevraagd om een redengevende beschrijving voor de kloostermuur op te stellen en na te gaan wat de mogelijkheden zijn voor behoud en ontwikkeling van dit bijzondere erfgoed in de nabije toekomst. Vooralsnog heeft de rijksdienst positief gereageerd.

De imposante tiendschuur van de abdijs van Ter Doest is opgetrokken in de voor de Cisterciënzers kenmerkende romano-gotiek.

Ambachtelijke constructies voor ambachtelijk werk

In Zeeland bestaan nog enkele travaljes of hoefstallen, bedoeld voor het beslaan van paarden. Helaas hebben de nog bestaande travaljes te lijden onder de weers-invloeden en verkeren ze vaak in slechte toestand. Gelukkig zijn deze constructies door hun ambachtelijke aard geschikt voor leerlingen in de restauratiesector: om te restaureren of om na te maken met traditionele verbindingen als restauratie niet meer mogelijk is.

Op dit moment zijn leerlingen van Bouwopleiding Zeeland (BOZ) bezig om een travalje te bouwen voor een smederij in Cadzand-dorp. Ook dergelijke kleine objecten als travaljes, affuiten of makelaars zijn waardevol voor de restauratieopleiding. Zo kunnen naast de ambachtelijke constructies ook de ambachtelijke opleidingen behouden blijven. De restauratieleerlingen zijn in dienst van de BOZ. Johan Harthoorn is coördinator bij de BOZ en beantwoordt vragen voor *Zeeuus Erfgoed*.

INTERVIEW

“Voor de restauratieopleiding is veel interesse. Momenteel zijn er meer leerlingen dan leerplaatsen”

Johan Harthoorn [rechts]
in de praktijkruimte van Bouwopleiding Zeeland.

Wat voor instelling is Bouwopleiding Zeeland?

De BOZ is opgericht door de bouwbedrijven in de regio, met locaties in Goes en Terneuzen. De BOZ neemt leerlingen in dienst, biedt ze een opleiding aan in timmeren, metselen of tegelzetten en plaatst ze uit bij de aangesloten leerbedrijven. Leerlingen in de beroeps-begeleidende leerweg gaan één dag naar school voor de theorie en vier dagen werken bij een erkend leerbedrijf. Daarnaast biedt de BOZ praktijkstage aan leerlingen die een beroepsopleidende leerweg volgen bij het ROC. Deze leerlingen gaan doorgaans twee dagen naar school voor de theorie en drie dagen naar de BOZ voor interne praktijkstage.

In januari 2009 is de BOZ ook gestart met een metselploeg.

De metselploeg voert aangenomen metselwerk uit in opdracht van de bouwbedrijven. Het steeds dalende aantal metselleerlingen wordt opgeleid in de metselploeg en stroomt door naar de bij de BOZ aangesloten leer-bedrijven. Doorgaans worden ze na het afronden van hun opleiding in dienst genomen door het leerbedrijf. Er wordt op dit terrein ook nauw samengewerkt met het SPB in Bergen op Zoom.

Je bent tegenwoordig locatiemanager. Wat houdt dit precies in?

De dagelijkse leiding van de locatie in Goes en Terneuzen rust op mijn schouders. Daarnaast heb ik contacten met de vmbo's, de ROC's, het UWV, het RMC en de leer-bedrijven. Ik ben verantwoordelijk voor het opleiding-beleid van aanname tot en met het diploma. Nu met de recessie ligt het accent op het verwerven van leerplekken voor onze leerlingen.

De instroom van leerlingen komt hoofdzakelijk van het vmbo. Heeft de BOZ veel leerlingen in dienst en is er voldoende animo voor de restauratieopleiding?

We hebben ruim honderd zestig leerlingen in dienst waarvan circa twintig metselleerlingen. Een opleiding duurt maximaal twee jaar. Een leerling heeft de mogelijkheid om een aantal opleidingen te stapelen tot vijf jaar. Gelukkig is er voor de restauratieopleiding veel interesse. Momenteel zijn er meer leerlingen die de opleiding willen volgen dan dat er beschikbare leerplekken zijn. In het kader van jeugdwerkloosheidsbestrijding hebben we contact met de gemeenten en het UWV om leerlingen warm te maken voor een opleiding in de bouw.

In deze tijd heeft natuurlijk ook de BOZ te maken met terugloop van werkzaamheden in de bouw. Welke oplossingen hebben jullie gevonden om de jongens toch te kunnen opleiden?

Dat is een kwestie van heel veel overleg met bouwbedrijven, gemeentes, de provincie, woningbouwverenigingen en alle mogelijke partners. Hierdoor ontstaan er leerling-bouwplaatsen in de restauratie, maar ook in de nieuwbouw zoals de travalje in Cadzand. De travalje wordt in eikenhout uitgevoerd aan de hand van de oude, originele tekeningen en naar voorbeeld van het ijzerwerk van de bestaande travalje in Sasput.

Zijn er op dit moment nog voldoende restauratiewerken en projecten voor de opleiding in de restauratie?

Gelukkig trekt het weer een beetje aan, maar uiteraard kunnen we wel extra projecten gebruiken. Lopende opleidingsprojecten zijn het Stadhuis museum in Zierikzee, de kerken in Groede, Nisse en Oost-Souburg, de Verlaetbrug in IJzendijke, de Timmerfabriek van De Schelde in Vlissingen en een landbouwschuur in Arnemuiden.

Cursus *Buitenkansen!* afgesloten

Op 29 april is de eind 2009 gehouden cursus *Buitenkansen* - een co-productie van SCEZ en Stichting Landschapsbeheer Zeeland - afgesloten met een extra cursusdag. Op deze terugkomdag werd naast terugkijken op het geleerde en de toepassing van de kennis in de eigen praktijk, ook ingegaan op het Belvederekompas en het inrichten van het proces.

De inrichting van een proces is immers minstens even belangrijk en bepalend voor de uitkomsten van een ruimtelijk ontwerp als de inhoud zelf. Aan de hand van een concrete casus werd gekeken naar de relatie tussen de verschillende inhoudelijke componenten en de uiteindelijke planvorming op basis van de procesarchitectuur. Ook deze dag werd weer positief gewaardeerd door de cursisten. Op de website van de SCEZ (www.scez.nl) is een uitgebreid verslag te lezen.

Op stap met de nieuwe portefeuillehouders

Op 26 mei zijn de (nieuwe) portefeuillehouders monumenten en archeologie van de Zeeuwse gemeenten in het kader van een excursie van de Vereniging van Zeeuwse Gemeenten (VZG) op excursie gegaan naar de Hoeksche Waard en naar de stad Dordrecht.

De excursie, voorbereid door de SCEZ, stond in het teken van een nadere kennismaking van de deels nieuwe, deels na de verkiezingen gebleven portefeuillehouders met 'Malta' en 'Momo', ofwel het nieuwe rijksbeleid voor respectievelijk de archeologie en de cultuurhistorie en monumenten. Naast de inhoud vormde ook de kennismaking met elkaar een belangrijk aspect en de kennismaking met collega-organisaties als de Provincie Zeeland, de SCEZ en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Een uitgebreid verslag van deze dag met de inhoudelijke componenten is ook terug te vinden op de website van de SCEZ.

Nu ook subsidie voor 'groene' monumenten

Staatssecretaris Van Bijsterveldt maakt het eigenaren van zogeheten 'groene' monumenten mogelijk subsidie te krijgen voor de instandhouding van hun bezit. Het is voor het eerst dat er geld beschikbaar komt voor tuinen en parken van monumentale buitenplaatsen, villa's en kloosters, en voor stadsparken en begraafplaatsen. Om de groene monumenten ook onder de bestaande instandhoudingsregeling te laten vallen, voegt Van Bijsterveldt 4 miljoen euro toe aan deze pot. Het extra geld komt bovenop de 47 miljoen euro die al beschikbaar was. Tot dusver was dit geld alleen voor 'rode' - gebouwde - monumenten. Het nieuwe bedrag - 51 miljoen - wordt verdeeld op volgorde van binnenkomst van de aanvragen: wie het eerst komt, het eerst maakt. Eigenaren van groene monumenten die ook in aanmerking willen komen voor een subsidie moeten bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een instandhoudingsplan voor zes jaar indienen. Via de website van de rijksdienst (www.cultureelerfgoed.nl) is een voorbeeld van een dergelijk instandhoudingsplan te downloaden. Eigenaren kunnen 40 tot 60% van de kosten vergoed krijgen, voor het overige draaien ze zelf op. Aanvragen kunnen vanaf 1 april worden ingediend met het aanvraagformulier dat ook op genoemde site te vinden is. Het is daarbij aan te raden goed de toelichting te lezen. Er zijn ongeveer 1.300 groene monumenten in Nederland. In Zeeland zijn bijvoorbeeld de vestingwallen van Tholen, Goes en Hulst groene monumenten, maar ook de joodse begraafplaatsen in Middelburg en de parkaanleg van bijvoorbeeld buitenplaatsen als Zorghvliet in Ellewoutsdijk en Mon Plaisir in Schuddebeurs.

Buitenplaats Overduin in Oostkapelle.

Meer subsidie voor rijksmonumenten

Vanaf 2010 is er structureel 23 miljoen euro extra beschikbaar voor restauraties van rijksmonumenten. De criteria voor de verdeling van die 23 miljoen zijn opgenomen in een brief aan de Tweede Kamer. Per 1 januari 2010 is de vrijstelling van overdrachtsbelasting voor rijksmonumenten afgeschaft. Uit onderzoek bleek dat inzet van een subsidieregeling veel doelmatiger is dan een generieke vrijstelling van overdrachtsbelasting. Het nadelige effect van het afschaffen van de vrijstelling voor de monumentensector is becijferd op 23 miljoen euro. Dat is nu het bedrag dat ter compensatie jaarlijks aan de begroting van OCW wordt toegevoegd voor de restauratie van rijksmonumenten. Daarmee wordt de restauratieachterstand in Nederland verminderd.

De beoogde doelgroep van de vrijstelling waren de (ideële) instellingen voor de instandhouding van monumenten. In 2010 en 2011 wordt per jaar 8 miljoen gereserveerd voor restauraties van monumenten in het bezit van deze organisaties. 15 miljoen wordt ingezet voor herbesteding en grote restauraties. Het bestaande subsidiesysteem is uitsluitend gebaseerd op de ondersteuning van de fysieke instandhouding van het gebouw of object. De modernisering van de monumentenzorg vereist een andere manier van subsidieverdeling, waarbij de omgeving en een (her)bestemming een zwaarwegende beoordeling krijgen. Voor meer informatie verwijzen we naar de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

PUBLICATIES

SCEZ kan geen aanvullende informatie verstrekken over de verkoop van verschenen publicaties.

• Boeken en eenmalige uitgaven

Atlas Sas van Gent, 1563-2008: quick scan van veranderingen in de stedelijke structuur (Amsterdam: Must Stedebouw, 2009) 76 pag.; ill., krt. Deze atlas is een cartografische, historische quick scan. De Heemkundige Kring Sas van Gent heeft kaartmateriaal ter beschikking gesteld en tekst geleverd. De atlas geeft in negen tijdvakken van 1563 t/m 2008 een beeld van de verandering van de stedelijke structuur, waarin vooral de aanleg van het kanaal een ingrijpend spoor heeft getrokken.

Atlas van de Zuidwestelijke Delta: kaarten, beelden, plannen, beleid, projecten (Middelburg: Programma-bureau Zuidwestelijke Delta, 2009) 112 pag.; ill., foto's, graf., krt. + 1 tekst. In deze atlas wordt getoond dat de delta van de drie rivieren Rijn, Maas en Schelde broos is. Natuurkrachten zijn sterker dan de mens, maar ook menselijk ingrijpen kan het ecologisch evenwicht verstoren. De vele kaarten en fraaie foto's geven een heldere kijk op de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied. Met literatuuropgave en bronnenlijst.

Frank Deij en Joke Naughton, *Het dikke bijnamenboek Zeeuws-Vlaanderen* (Axel: Frank Deij Communicatie, 2009) 327 pag.; ill., foto's, tab.; ISBN 978-90-809142-2-3. Na een korte inleiding volgt een hoofdstukendriedeling in het Land van Cadzand, Land van Axel en Land van Hulst. Met lijst van geraadpleegde bronnen. De auteur geeft hierin een beschrijving van de bijnaam van allerlei markante Zeeuws-Vlamingen. Na elk hoofdstuk volgt een tabel met alfabetisch alle bekende bijnamen van de streek, zoals: Ukkepee, Krepele Trui, de Bosneger en Boterkontje. Interessante heemkunde en voor letterkundigen.

Aarnoud van der Deijl & Marga Haas, *Sporen van een oorlog. Vijftien Zeeuwse plaatsen met een verhaal over de Tweede Wereldoorlog* (Vlissingen: Den Boer/De Ruiters, 2009) 48 pag.; ill., foto's, krt.; ISBN 978-90-7987512-2. Boekenweekgeschenk in het kader van de week van het Zeeuwse boek van 2009. Bevat vijftien korte verhalen van ooggetuigen of nazaten over de oorlogsjaren 1940-1945 in Zeeland.

Jan van Damme, *De slag om de Schelde. Geallieerden bevrijden Zeeland. September-november 1944* (Raamsdonksveer: Verse Hoeven, 2009) 144 pag.; ill., krt., foto's; ISBN 978-90-75703-31-3. Aan de hand van ooggetuigenverslagen wordt vanaf 7 september 1944 t/m 28 november 1944 verteld over de laatste oorlogsdagen in Zeeland

voor de bevrijding en kort daarna. Elk verhaal is van een foto voorzien. De verhalen verschenen eerder in een dagelijkse bijdrage in de PZC.

Victor Enthoven (red.), *Een haven te ver. De Britse expeditie naar de Schelde van 1809* (Nijmegen: Vantilt, 2009) 365 pag.; ill., foto's, krt., tek., tab.; ISBN 978-94-60040344. Diverse Zeeuwse en niet-Zeeuwse auteurs belichten in tien artikelen of hoofdstukken de mislukte Britse invasie van Walcheren. In juli 1809 ondernam een Britse strijdmacht van 44.000 man en 800 schepen een poging om de door Napoleon beheerste havenstad Antwerpen te veroveren. Weliswaar werden ten koste van grote verwoestingen Zuid-Beveland en Walcheren veroverd, maar de versterkingen langs de Schelde en de verdediging door Franse en Bataafse (= Nederlandse) troepen bleken te sterk. Nadat het Britse leger bovendien door 'Zeeuwse koorts' (besmettelijke ziekten) was uitgedund, volgde een roemloze aftocht; in december verlieten de laatste Britten Zeeland. In deze bundel artikelen worden eerst de achtergronden van deze invasie belicht en wordt het verloop geschetst vanuit Brits, Frans en Nederlands perspectief. Het boek is onderverdeeld in drie delen: de expeditie, beschouwingen daarover en bronnen. Met verantwoording van getranscribeerde documenten, afbeeldingen, afkortingen en eindnoten.

Antheun Janse, *Een pion voor een dame. Jacoba van Beieren (1401-1436)* (Amsterdam: Balans, 2009) 400 pag.; ill., foto's, krt.; ISBN 978-94-600-3185-4. Biografie over het korte maar interessante leven van Jacoba van Beieren, gravin van Holland en Zeeland voor de Bourgondiërs. Bevat een proloog en een levensbeschrijving in dertien chronologische hoofdstukken. Hoofdstuk 12 en 13 gaan in op haar laatste van vier huwelijken, met Frank van Borssele. De auteur tracht eerdere vooroordelen te ontcrachten. Het boek wordt afgesloten met een epiloog, lijst van afkortingen, bronnen- en literatuurlijst, notenapparaat, een stamboom en personenregister.

C.M. Kleppe, *Scherpenisse in beeld. Een foto-impressie uit het verleden van Scherpenisse (deel 3)* (Scherpenisse: Kleppe, 2009) pag.; ill., foto's; ISBN 978-90-808312-4-7. Derde deel in de bekende reeks van fotoboeken met historische onderschriften.

Jan J.B. Kuipers & Gert P. Kuipers, *Hannelore, kind van een Duitse moeder in oorlogstijd, 1940-1947* (Vlissingen: Den Boer/De Ruiters, 2010) 80 pag., ill., foto's, ISBN/EAN 978-90-79875-13-9. De Zuid-Bevelandse lotgevallen van Hannelore Meijard, van wie de moeder een Duitse was en de vader ten onrechte anderhalf jaar werd geïnterneerd in het beruchte Fort Ellewoutsdijk (1944-1946).